

גאולה בת יהודה

ראשונים לציון הנה הינם

תולדות רבנים בישראל שלבם היה לציון בפועל

אוצר החכמה

תמוז תשמ"ג

הוצאת מוסד הרב קוק • ירושלים

העורך: הרב ד"ר יצחק אלפסי

אח"ח 1234567

אוצר החכמה

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע,
לסדר או לקלוט בכל דרך ובכל אמצעי אלקטרוני אופטי או מכני
או אחר — כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שמוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

©

כל הזכויות שמורות למוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ט
Copyright by Mossad Harav Kook, Jerusalem 2009

דפוס העיר העתיקה ירושלים

Printed in Israel

הקדמה

כל היפה שאפשר להאיר על בת ישראל, מבחינת יחוס, נאמר בגב"י – היא גאולה בת יהודה. היא בת גדולים – הרב יהודה ליב הכהן מימון ורעיתו בתיה, רעית גדול – ד"ר יצחק רפאל, רב הפעלים לתורת ישראל ולארץ ישראל, אם לגדול – הרב שילה רפאל, שעליו נעמוד בספר זה, אבל יש לה ייחוס עצמי רב תפארת וגדולה.

גאולה היתה לא רק עסקנית ציבור רבת תהילה, אלא גם, ואולי עיקר, היא סופרת מהוללת. כל מאמריה בתולדות אישים, הם מן המובחר שבמובחר. ידיעותיה רבות מאד וכל היוצא מעטה הוא עידית שבעידית.

ליום הולדתה התשעים אספנו חלק ממאמריה על רבנים שבאישיותם בלטה אהבתם לארץ ישראל, ברעיון ובמעשים.

אח"י 1234567

אוצר החכמה

חלקנו את הספר לכמה שערים:

שער א' משנת ראשונים. רבנים ואישים שפעלו עד להצהרת בלפור
שער ב' - רבנים ואישים שפעלו לאחר הצהרת בלפור

- א. חכמי ארץ ישראל – אישים שפעלו בארץ ישראל.
- ב. חכמי מזרח אירופה – אישים שפעלו במזרח אירופה.
- ג. חכמי מערב אירופה ובארצות הברית – אישים שפעלו במערב אירופה.

שהרי אינם דומים באישיותם הרבנים במזרח והרבנים במערב. הצד השווה שבכתיבה על כולם הכתיבה עשירה והיא למופת.

זכתה גאולה שגם היוצא מעטה בגילה המבורך הוא למופת ועשיר תוכן.

ברכתנו לה שתאריך ימים ושנים עד מאה ועשרים, בבריאות טובה ובשפע יצירה כדרכה בקודש.

ט"ו בשבט תשס"ט

תוכן הספר

שער ב' - רבנים לאחר הצהרת בלפור

חכמי ארץ ישראל

הרב יהודה לייב אבידע..... קפז
 הרב חיים יהודה ליב אויערבך... קפט
 הרב שלמה זלמן אויערבך..... קצה
 הרב יצחק אונא..... קצח
 הרב איסר יהודה אונטרמן..... רז
 הרב שמחה בונים אורבך..... רז
 הרב אהרן הכהן אורליאנסקי..... רח
 הרב יצחק אביגדור אורנשטיין.... ריא
 הרב חיים משה אלישר (חמ"א) ... ריב
 הרב זרח אפשטיין..... רטו
 הרב משה מרדכי אפשטיין..... ריט
 הרב חיים ברודי..... רכב
 הרב אבא יעקב בורוכוב..... רכה
 הרב זאב גולד..... רכט
 הרב אלעזר גרינהוט..... רלב
 הרב יעקב יהודה הלוי הופמן..... רלז
 הרב משה המאירי..... רלז
 הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג.... רנא
 הרב אשר זאב וורנר..... רנג
 הרב יעקב משה חרל"פ..... רסז
 הרב כתריאל פישל טכורש..... ער
 הרב שאול ישראלי..... רעח
 הרב אהרן מנדל הכהן..... רפא
 הרב שלמה דוד כהנא..... רפג
 הרב שמואל מנחם כ"ץ..... רפה
 הרב יוסף צבי הלוי (קלמנס)..... רצ
 הרב אליהו אהרן מיליקובסקי.... רצב
 הרב יעקב נאכט..... רצה
 הרב משה צבי נריה..... שג
 הרב יעקב יוסף סלונים..... שה

על מות לבן - דברי הערכה לבן

המחברת..... ט

שער א' - משנת ראשונים

הרמב"ן ומשנת ארץ ישראל שלו.... יג
 הרב מאיר אוירבאך..... לא
 הרב שלמה אוירבאך..... לו
 הרב נפתלי צבי אדלר..... לח
 הרב נתן הכהן אדלר..... מ
 הרב יצחק זאב אולשוונגר..... מג
 הרב יהונתן אליאשברג..... מה
 הרב מרדכי אליאשברג..... מח
 הרב ליב נח באס..... נד
 הרב זבולון ליב בריט..... נה
 הרב נפתלי צבי יהודה ברלין..... נז
 הרב שלמה יצחק דראזד..... סד
 הרב עזריאל הילדסהיימר..... סו
 הרב חיים אלעזר ואקס..... עד
 הרב ישראל יהושע טרונק..... פ
 הרב מרדכי גימפל יפה..... פה
 הרב משה נחמיה כהנוב..... צו
 הרב מאיר לרנר..... קא
 הרב שמואל מוהליבר..... קד
 הרב מאיר לייבוש מלבי"ם..... קכב
 הרב יוסף נאטונק..... קכח
 הרב יעקב אריה סאלוונדי..... קלו
 הרב יוסף זונדל סלנט..... קלח
 הרב יצחק אלחנן ספקטור..... קמא
 הרב יקותיאל לייב עליון..... קנ
 הרב חנוך הנדיל פרידלאנד..... קנא
 הרב אריה ליב פרומקין..... קנב
 הרב נתן פרידלאנד..... קנט
 הרב יוסף זכריה שטרן..... קסז
 הרב עקיבא יוסף שלזינגר..... קעב

אישים שפעלו במערב אירופה ובארצות הברית:

הרב יחזקאל אפשטיין שסג
הרב צבי הירש ארליאנסקי שסז
הרב בן ציון אייזנשטאדט שסט
הרב נחמיה צבי נובל שע
הרב משה סולובייצ'יק ^{אוצר החכמה} שעו
הרב גדליה סילברסטון שעח
הרב שמעון פדרבוש שעט
הרב שלמה פוליאצ'ק שפה
הרב אברהם משה הלוי פינגרהוט .. שפט
הרב ישראל הלוי רוזנברג שצא
הרב שלמה רילף שצג
הרב אביגדור שיינפלד שצט

הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל שיג
הרב בן ציון קואינקא שטז
הרב חיים יהושע קוסובסקי שכ
הרב עוזי קלכהיים שכג
הרב שילה רפאל שלג
הרב ישעיהו שפירא שלט ^{א"ת 1234567}

חכמי מזרח אירופה

הרב דוד אביגדור שמא
הרב אליעזר מרדכי אלטשולר שמג
הרב דוד פאיאנס שמה
הרב יצחק רובינשטיין שמז
הרב גדליה שמלקיס שמט

הרב שילה רפאל זצ"ל

(במקום פתיחה)^[1234567]

על מות לבן (תהלים ט, א)

התפרסם ב"סיני" כרך קיד — עם הופעת חידושי הרשב"א על מסכת כתובות
(הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ה)

^[אוצר החכמה]

לפנינו שני פרקים יתומים משלושה עשר פרקי הספר, יותר לא הספיק. שירת
תלמודו באמצע נפסקה.

מורגלת הייתי לספור לאב, לאבי מורי זכר צדיק ויקר לברכה. כתבתי בדמע.
בלב דואב, אך מתוך קבלת הדין וקבלת תנחומים. מדרך הטבע שהורה הולך
לעולמו והברכה הרבה שהותיר אחריו הריהי כתמרור וכלפיד לציון הנתיב בו
נלך ונמשיך אחריו. אך לספור לבן, בן יחיד, זה למעלה מכוחו של אדם, למעלה
מן השכל ובל אחטא: למעלה מקבלת הדין. ממש אין הדעת נותנת ואין הלב
משלים ואין הדמיון תופס. כמה עמלו תלמידיו של רבי יוחנן בן זכאי לנחמו
על מות בנו — ולא קיבל עד שהמשיל לו רבי אלעזר בן עזריה משלו הנפלא:
"למה הדבר דומה, לאדם שהפקיד אצלו המלך פקדון. בכל יום ויום היה בוכה
וצועק ואומר אוי לי אימתי אצא מן הפקדון הזה בשלום. אף אתה רבי היה לך
בן קרא תורה מקרא נביאים וכתובים משנה הלכות ואגדות ונפטר מן העולם
בלא חטא ויש לך לקבל עליך תנחומים כשהחזרת פקדונך שלם" (אבות דרבי
נתן, פרק י"ד). רבי יוחנן בן זכאי האחד והמיוחד קיבל אז תנחומים.

אך אנו, האב והאם, אנשים קטנים מן השורה — מה נאמר אנו?

אכן, פקדון נהדר היה בידינו וכמו האמור במשל למד תורה לרוחב ולעומק,
אף עשה מעשים טובים וישרים כפי שמודע ברבים ונפטר מן העולם בטהרה
— ונפשנו ממאנת לקבל תנחומים.

כל הנכסים שאגר בימי חייו הקצרים, והם נכסים כבדי משקל, לא מן ההפקר
באו לו. "יזכר לטובה סבי הגאון ר' יהודה ליב הכהן מימון ז"ל אשר נטע
בלבי אהבת אמת לתורה, לגדולי ישראל ולספר העברי ובצל ספרייתו הגדולה
ישבתי ופריה מתוק לחכי" — כתב במבואו לחידושי הריטב"א על מסכת חולין
שההדיר לפי כתבי יד. הוא נולד וגודל בבית שהיה קודש לתורה ולספר העברי.
בין כותלי הבית גדושי רבבות הספרים נשמו גדולי ישראל. הם ויצירותיהם היו
חלק בלתי נפרד מעולמו והפעימו בו תשוקה בלתי נדלית לצלול לעמקי תורתם,
להעלותה מתוך נבכי העבר, לפענח צפונותיה, לפרש סתומותיה ולהביאה בצורה

מתוקנת ובהירה לפני הלומד והמעייין בן ימינו. תמיד העדיף לעסוק בחידושי ראשונים מבחידושי עצמו ועשה זאת מתוך רחשי אהבה ויראת כבוד ללא מצרים.

הסבא הגדול הנחילו אהבה זו לאוצרות הרוח של עם ישראל אך לא פחות מזה גם אהבה לכל אדם מישראל. מסבא למד להלך בפשטות, למצוא לשון משותפת עם כל יהודי ויהודי ולהרעיף עליו חום. מסבא קיבל את חוש ההומור המלבב, את החיוך, היחס הסובלני והסלחני, לימוד הזכות. מסבא למד שיש לחוש "לעשות טובה ליהודי" ובזאת שימש לו דוגמא גם אבא ר' יצחק רפאל ייבדל לחיים שלמדהו להיטיב עם הזולת, לעזור לנצרך. כמוהו היה נדיב, רחב לב, מבקש לתת, להעניק. מסבא ומאבא ירש את תכונות החריצות, הזריזות, השקדנות. מן השניים נמצא למד שהזמן יקר, שאסור לבזבזו, שאין לבטל אף רגע, שיש לעשות עד כמה שהיד מגעת מהשכמת הבוקר ועד השעות הקטנות שבלילה. יצר העשיה המכה באדם ואינו נותן לו מנוח פעם בשלושתם בגדול, מאבא ירש את כשרון הדיבור וההופעה המרשימה. כאשר דיבר — היו הכל משתתקים, כורים אוזן לשמוע והיה קולו חודר ומעורר. מאבא קיבל גם עין טובה, או כמו שאומרים בעגתנו ל"פרגן", לראות בטובתם של אחרים ללא שמץ של קנאה. שמת היה בחלקו תמיד. בתוך האיצטלה של רב ודיין ומורה הוראה היתה חבויה לאמיתו של דבר נשמה של ילד זכה וטהורה, עליזה ומאירה, שהיתה פורצת מתוך מעטה הרצינות כשהיה משתעשע עם נכדיו הרכים, אשר השיבו לו אהבה וחשים היום, כה חשים בחסרונם. הגישה הכלל ישראלית הרחבה, הפתיחות לגבי מי שאינם דתיים, אי ההסתגרות בגיטו בחינת "אני את נפשי הצלתי", הדרך של הסברה וקירוב במקום דחיה וניתוק וההבנה בצורך הקיומי לחיים יחדיו כעם אחד — אף אלו מתורת בית סבא ואבא ינק והיו בידו לנכסי צאן ברזל.

ואין צריך לומר אהבת ארץ ישראל שספג מהם ונתלכתה בלבו כאש תמיד. וממנה נמשכה אהבת המדינה וחיוב קיומה.

בתחרות שבין החריף והבקי בלימוד התורה שסבא הקדיש לה את ספרו הראשון "הנותן בים דרך" תוך העדפת הבקיות על החריפות, אף כי עשר ידות היו לו גם בזו האחרונה — נראה, שגם הנכד נטה לצד הבקיות ובהיותו מחונן כסבו בזכרון פינמנאלי הגיע בה לשיעורים מדהימים. המזיגה המופלאה של כל התכונות והסגולות שירש מאבותיו עם עושר התכונות והסגולות שהנחילו יוצרו היא שהולידה את המכלול הנפשי העשיר של הדמות הבלתי נשכחות — דמותו של הרב שילה רפאל ז"ל (איזה צירוף מזעזע!).

היה דיין אמת. לא גרס יקוב הדין את ההר, אלא חתר לרדת לעומקה של ההלכה, למצות אותה עד תום, לחפש בין קמטיה אפשרויות חדשות, פתרונות בלתי שגרתיים, לאמץ את ה"כחא דהיתרא" — הכל לאור המגמה של "וחי

הרב שילה רפאל זצ"ל

יא

בהם". לפסוק באומץ וללא מורא, לא לחוש ל"מה יאמרו", לא ללכת תמיד בדרך הסלולה, לחפש נתיבים אל האמת. ולא לחינם הוסמכה אמת לחסד. להושיט יד לנפגעי גורל ורשעות אנוש, לעזור לשרויים במצוקה — זאת חובת היושב על מדין ובכך ראה יעודו. ובמלוא הענווה והצניעות היה חוזר על התפילה — המשאלה: "יהי רצון שלא נכשל בדבר הלכה". אבד דיין אמת מן הארץ ושנותיו רק כמניין דן.

אוצר החכמה

אנדרטת 1234567

הותיר אחריו דור ישרים מבורך והתקווה, כי ימשיכו השלשלת, אולי יש בה משום מתן כוח לשאת בשכול.

שער א

משנת ראשונים

תורת ארץ ישראל של הרמב"ן

ספרותנו התלמודית והרבנית משופעת הלכות, רעיונות, מאמרות, אגדות ודברי פיוט על מעלות ארץ ישראל, ייחודה, קדושתה והזיקה שבינה לבין עם ישראל. אף על פי כן מזדקרת מתוך מצבר הגותי וריגשי מבורך ונדיב זה משנתו הארץ ישראלית של הרמב"ן על שום המקורי, הנועז והבעייתי שבה, עד שזכתה להיות יסוד מוסד ותל שהכל פונים אליו באידיאולוגיה של תנועת התחיה.

[1234567]

בפירושו של הרמב"ן לתורה, בדרשותיו ובחיבוריו, אין הוא מחמיץ שום הזדמנות להבהיר ולגלות על סמך מקראות, דברי חז"ל ומדרשיהם כל הבחינות שבגדולת ארץ ישראל וסגולתיה. אם מצד החומר — הרי "שהאזיר טוב ויפה לבני אדם וכל טוב ימצא בה ושהיא רחבה שיעמדו בה כל ישראל במרחב — — — — — שהיא ארץ מקנה שיש בה מרעה טוב והמים יפים — — — שפרותיה שמנים ומתוקים עד שתזוב כולה בדבש — — — וזהו צבי לכל הארצות" (שמות ג', ח'). כן יש בה "מחצב נחושת וברזל שהם צורך גדול ליושבי הארץ ולא תחסר כל בה" (דברים ח', ט'). ואם מצד הקדושה — הרי היא "נחלת ה'". היינו "אמצעות הישוב — — — מיוחדת לשמו לא נתן עליה מן המלאכים קצין, שוטר ומושל, בהנחילו אותה לעמו המיוחד שמו" (ויקרא י"ח, כ"ה), שכן "הקב"ה נקרא אלהי ארץ ישראל" (בראשית כ"ד, ג'). ומכאן ש"הזוכים לשבת לפני הקב"ה בארצו הם כרואי פני המלך" (בדרשתו לראש השנה, כתבי הרמב"ן, מהדורת שעוועל, א', עמ' רמ"ט). ועוד כהנה וכהנה.

וקדושתה של הארץ מחייבת. אם יושביה "זהירים בכבודו (של ה') טוב להם ואשריהם, ואם ממרים בו אוי להם יותר מכל הבריות שהם עושין מלחמה ומכעיסין את המלך בפלטרין שלו" (בדרשתו לר"ה). מתכונתה של הארץ שהיא מקיאה כל המטמא אותה "ולא תסבול עובדי עבודה זרה ומגלים עריות" (ויקרא י"ח, כ"ה). הוא מסתמך על דברי הספרא: "ולא תקיא הארץ אתכם — — — ארץ ישראל אינה כשאר ארצות, אינה מקיימת עוברי עבירה", (שם). דוגמה לכך הוא מביא מן השומרונים "הכותים לא היו נענשים בארצם בעבדם את אלהיהם לשלח בהם את האריות, וכבואם בארץ השם ועשו שם כמעשיהם הראשונים שלח בהם האריות הממיתים אותם" (שם). גם גורלם של אנשי סדום נחתך על שום "מעלת ארץ ישראל, כי היא מכלל נחלת ה' ואינה סובלת אנשי תועבות" (בראשית י"ט, ה').

מכל האמור למעלה מסיק הרמב"ן כמה מסקנות להלכה. הוא תולה בקדושת הארץ דינים ואיסורים מיוחדים, שניתנו בעיקרם בכדי "שלא נגרום לה טומאה והסתלקות השכינה ממנה" (ספר המצוות, שורש ה'). כן קובע הוא, כי "עיקר כל המצוות ליושבים בארץ ה'" (ויקרא י"ח, כ"ה). בניגוד לחכמים שקדמו לו פוסק הוא, כי בני זוג שהיו נשואים עשר שנים ולא זכו לצאצאים בחוץ לארץ, אם עלו לא"י מתחילים למנות שנות נישואיהם מיום עלייתם לענין גט, כי "אולי בזכות הארץ ייבנו" (בראשית ט"ז, ג'; ובחידושו ליבמות, ס"ד, א').

ברם, קביעתו ההלכתית התקיפה והנועזת ביותר היא — והוא היה הראשון לפסוק כך — כי מצות ישוב ארץ ישראל וכיבוש הארץ היא מצות עשה מן התורה. על הפסוק "והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה" (במדבר ל"ג, נ"ג). אומר הרמב"ן: "על דעתי זו מצות עשה היא. יצוה אותם שישבו בארץ וירשו אותה, כי הוא נתנה להם ולא ימאסו בנחלת ה', ואילו יעלה על דעתם ללכת ולכבוש ארץ שנער או ארץ אשור וזולתן ולהתישב שם יעברו על מצות ה', ומה שהפליגו רבותינו במצות הישיבה בארץ ישראל ושאסור לצאת ממנה — — בכאן נצטוונו במצוה הזו, כי הכתוב הזה היא מצות עשה" — שלא כרש"י, המפרש זאת כתנאי (או בלשון הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות: הבטחה ויעוד): "והורשתם אותה — מיושביה, אז וישבתם בה — תוכלו להתקיים בה, ואם לאו — לא תוכלו להתקיים בה". ובהשגותיו לספר המצוות של הרמב"ם (מצוה ד') הוא מרחיב היריעה ואומר: "שנצטוונו לרשת הארץ אשר נתן האל יתעלה לאבותינו, לאברהם, ליצחק וליעקב, ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות, או לשממה — — הוראה שהוא מצוה לא יעוד והבטחה וזו היא שחכמים קורין אותה מלחמת מצוה — — ואל תשתבש ותאמר כי המצוה הזאת היא המצוה במלחמת שבעה עממין שנצטוו לאבדם — — אין הדבר כן, שאנו נצטוונו להרוג האומות ההם בהלחמם עמנו ואם רצו להשלים נשלים ונעזבם כתנאים ידועים, אבל הארץ לא נניח אותה בידם ולא ביד זולתם מן האומות בדור מן הדורות, וכן אם ברחו האומות ההם מפנינו והלכו להם — — נצטוונו אנו לבוא בארץ ולכבוש מדינות ולהושיב בה שבטינו. וכן אחרי הכותינו העממים ההם אם רצו שבטינו לעזבה ולכבוש להם ארץ שנער או ארץ אשור וזולתם מן המקומות אינם רשאים, שנצטוונו בכיבושה ובישיבתה". ומצוה זו לדברי הרמב"ן, היא "מצות עשה לדורות מתחייב כל אחד ממנו ואפילו בזמן גלות" והוא מסיים בדברי הספרי: "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות".

על זיקתה החזקה של ארץ ישראל לעם ישראל מעידים החורבן והשממה, שהיא שרויה בהם כשישראל אינם על אדמתם "שאיך ארצנו מקבלת את אויבנו, וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו, כי לא תמצאו בכל הישוב ארץ אשר היא

טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה, כי מאז יצאנו ממנה לא קיבלה אומה ולשון, וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם" (ויקרא כ"ו, ט"ז). עובדה זו מציין הרמב"ן בקורת רוח ומכריז עליה כעל "בשורה טובה מבשרת בכל הגלויות".

בכל הדברים הנזכרים עובר כחוט השני רעיון אחד: הארץ שוממה, שום אומה אינה מצליחה ליישבה, היא מחכה לבניה שיבואו ויכבשוה ("כל זמן שישראל עליה כאילו היא מכובשת, אינם עליה — אינה מכובשת" — בפירושו לויקרא י"ח, כ"ה) ויתנחלו בה. ומצוה כפולה זו של כיבוש וישוב היא מצות עשה ומוטלת על כל אדם מישראל בכל הדורות. יש כאן חידוש בולט לגבי הלך הדעות שהשתרש באומה במרוצת הגלות ואשר נוסח בבהירות על ידי ר' יצחק די ליאון בספרו "מגילת אסתר", שבא להגן על הרמב"ם מפני השגותיו של הרמב"ן. לדבריו, לא מנה הרמב"ם מצות ישיבת ארץ ישראל ב"ספר המצוות" שלו "לפי שמצות ירושת הארץ וישיבתה לא נהגה רק בימי משה ויהושע ודוד וכל זמן שלא גלו מארצם, אבל אחר שגלו מעל אדמתם אין מצוה זו נוהגת לדורות עד עת בוא המשיח, כי אדרבא נצטוונו לפי מה שאמרו בסוף כתובות שלא נמרוד באומות ללכת לכבוש את הארץ בחזקה והוכיחו מפסוק השבעתי אתכם בנות ירושלים וגו'. דרשו בו שלא יעלו ישראל בחומה. ומה שאמר הרמב"ן שהחכמים אמרו כי כיבוש הארץ הוא מלחמת מצוה, זה כאשר לא נהיה משעובדים לאומות, ומה שאמר עוד שהחכמים הפליגו בשבח דירת הארץ זה דוקא בזמן שביהמ"ק קיים, אבל עכשיו אין מצוה לדור בה". ואכן אומר רש"י בפירושו לכתובות (ק"א, א'): "שלא יעלו בחומה — יחד ביד חזקה". מדברי בעל "מגילת אסתר" נראה, כי בתקופתו של הרמב"ן הובנו דבריו כפשוטם. כיבוש — כיבוש ממש "ביד חזקה".

בעיית הגאולה וביאת המשיח מרבה להעסיק את הרמב"ן ואף הקדיש לה ספר שלם "ספר הגאולה". גם אין הוא נמנע מלעסוק בחישובי הקץ על אף מאמר חז"ל "תיפח רוחן של מחשבי קצין" (סנהדרין צ"ז, ב') ומתרגם מעשהו זה בכך, שלפי מיטב הכרתו "אנחנו באחרית הימים" וכיון שהגאולה עומדת מאחר כתלי זמנו חובה לשקוד על כל הפרשה "לחזק מתנים, לאמץ כוח מאוד, לדעת לעות את יעפי הגלות דבר הגאולה" ("ספר הגאולה", כתביו א', עמ' רס"א). מתוך אמונה, כי בדורו יתרחש הנס, ניסה גם לקבוע לו תאריך. אך אין ניגוד בין תפיסתו הריאליסטית הנזכרת לבין קביעת הקץ, שכן הנס אינו מושג אחיד. יש נס גלוי ויש נס נסתר. למעשה, כל הבריאה, כל התרחשויות הטבע הם בבחינת נס, נס נסתר, שמתוך שהפך להיות דבר יום ביומו שוב אינו גלוי לעין, אך הוא "יסוד התורה כולה, שאין לאדם חלק בתורת משה רבנו עד שיאמין בכל דברינו ומעשינו שכולם נסים" (שמות י"ג, ט"ז). יתירה מזו: גם

הנסים הגלויים אינם באים במפתיע כהתגלות שמעל לטבע, "כי כן הדרך בכל הנסים שבתורה או בנביאים לעשות כל אשר ביד האדם לעשות והשאר יהיה בידי שמים" (בראשית ו', י"ט). באותו קו מחשבה נקט לגבי ההליכה לארץ ישראל. את הפסוק "לשכנו תדרשו ובאת שמה" (דברים י"ב, ה') פירש הרמב"ן: "שתלכו לו מארץ מרחקים ותשאלו אנה דרך בית ה' ותאמרו איש אל רעהו לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב, כלשון: ציון ישאלו דרך הנה פניהם, ובספרי: תדרשו דרוש על פי הנביא, יכול תמתין עד שיאמר לך נביא, ת"ל: לשכנו תדרשו ובאת שמה, דרוש ומצא ואח"כ יאמר לך נביא". כדרכו תמיד דולה אף כאן הרמב"ן מן המדרש המובאות הנראות בעיניו והמכוונות לדעתו ובונה עליהן נדבכי השקפתו.

אף כי תלה יתדותיו בתורת קדמונים הרגישו בני דורו והדורות שלאחריו ^[מח"ס 1234567] בנעימה החדשה ואולי המהפכנית שבדבריו וכשנמצא להם פירוש לשיר השירים, שזהות מחברו לא היתה ברורה, ואשר הובעו בו רעיונות קרובים לאלו של הרמב"ן, כולל הקביעה הברורה, כי אתחלתא דגאולה תהיה בדרך הטבע, לאמור: "ראשית הגאולה העתידה תהיה על פי רשיון המלכויות ויהיה קצת קיבוץ גלויות ואח"כ יוסיף ה' יתברך שנית ידו כדכתיב ושב את שבותך ואח"כ ושב וקבצך מכל העמים" — עמדו וייחסוהו להרמב"ן. לדעה זו קמו, אמנם, מערערים שונים, אך הרוב המשיך לראות בו יצירת הרמב"ן וגם ניסו למצוא לו מקבילות בספריו האחרים (ראה מבוא של הרב ח. ד. שעוועל לפירוש שה"ש, כתבים, ב' עמ' תע"ג-תע"ה).

נאמן להשקפותיו קם הרמב"ן ועשה מעשה. בסוף שנת כ"ז לאלף השישי (1267) עלה לארץ ישראל, חידש את הישוב העברי בירושלים וגם הרחיבו בערים אחרות. בניגוד לדעה (של גרץ ואחרים בעקבותיו), שעלייתו ארצה באה כתוצאה מעונש גלות שנגזר עליו לאחר הויכוח הגדול שלו בבארצלונה בענייני אמונה (עובדה שהפרופ' בער בספרו "תולדות היהודים בספרד הנוצרית", עמ' 94, מפרך אותה) נאמנים עלינו דברי הרמב"ן עצמו על מניעי עלייתו. לדברי הספרי "ישיבת א"י שקולה כנגד כל המצות" הוא מוסיף: "חזה שהוציאני מארצי וטלטלני ממקומי, עזבתי את ביתי נטשתי את נחלתי, נעשיתי כעורב על בני, אכזר על בנותי" (דרשה לראש השנה, כתביו, א', עמ' רנ"א); וכן בתפילתו-קינתו המרטיטה על חרבות ירושלים, (שם, עמ' תכ"ח-תכ"ט).

הרמב"ן, שאחת התכונות המציניות אותו ואת דרך לימודו היתה ההגנה על כבוד ראשונים ותורתם, כפי שהעיד על עצמו: "והנני עם חפצי וחשקי להיות לראשנים תלמיד / לקיים דבריהם ולהעמיד" (בהקדמה להשגתו על "ספר המצות", כתביו, א', עמ' ת"כ), ידע גם לעמוד על דעתו, אף בניגוד לקודמיו, כשסבור היה, כי הצדק עמו, כדבריו בהמשך החרוז הנזכר: "אבאר דרכם ואדע

ערכם, אך כאשר לא יכילו רעיוני ^{1234567 ח"ח"ח} אשפוט למראה עיני, ובהלכה ברורה, לא אשא פנים לתורה, כי ה' יתן חכמה — בכל הזמנים ובכל הימים" (שם). ביחס למצות ישוב ארץ ישראל היתה, כאמור, גישתו אחרת, מקורית. הוא צלל לנבכי הכתובים והמדרשים והעלה מתוכם מחשבה חדשה, בעלת משמעות מעשית ומחייבת לגבי דורו. העובדה שהסמיך הלכה למעשה ולא השאיר את הדברים בגדר רעיון בלבד, הוסיפה להם משקל ותוקף לאין שיעור.

אף על פי כן לא עוררו מאמצי הרמב"ן בכתב ובפועל את ההד הראוי בדורו. והיה רעיונו תלוי כחלל עולמה של כנסת ישראל ומחכה, כבעליו בשעתו, לגאולה.

וזו כדרכה, התמהמהה. רק 600 שנה לאחר שהשמיע הרמב"ן בשורתו לאומה העברית הגיעה שעתה עם התעוררותה של התנועה לישוב ארץ ישראל, אם חיבת ציון והציונות. זרמים חילוניים ביהדות, שנתפשו להלכי רוח חדשים, לניתוח חדש של המציאות היהודית בגולה, לרעיונות לאומיים ולהתעוררות בכיוון לארץ ישראל, לא התקשו לקבל עיקר השראתם מבחוץ, מתנועות השחרור הלאומיות ומן המאבקים לעצמאות מדינית, שהסעירו את אירופה כולה. אחד הביסוסים העמוקים ביותר להשקפתנו הלאומית היה ניתוח האנטישמיות ובחינה שרשיה ומניעיה, שהובילו למסקנה הבלתי נמנעת בצורך שבאוטואימאנציפציה. ברם, המחנה הדתי הגיע אל הציונות מבפנים מתוך עולמו הרוחני, אותו עולם, שציון היוותה בו עמוד התווך, ומתוך כיסופי גאולה של דורות. מחנה זה לא גרס מעולם חידושים מהפכניים, אלא אם כן מצא להם סימוכין במקורות העבר. כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש יסודו בגילי קדם. וחלוצי היהדות הדתית, שאורו של רעיון ישוב הארץ בדרך הטבע הבזיק בהם פתאום ושיעבדם אליו כליל, חיפשו ומצאו אילן גדול להיתלות בו, להיזון מפירותיו, למצוא בתורתו צידוק לדרכם החדשה. לא רמזים וניסוחים מעורפלים, הניתנים להתפרש בפנים שונות ביקשו, אלא דברים ברורים, חד משמעיים, הלכה למעשה. אין פלא, שהעיניים פנו אל הרמב"ן, אשר בפסיקתו החותכת, בגישתו הריאלית ובמעשהו הקובע מצאו תשתית מוצקה להשקפתם.

הרב צבי הירש קאלישר (תקנ"ה — תרל"ה), ההוגה והאידיאולוג הגדול של חיבת ציון, הדגיש והבליט בכתביו את תרומתו היסודית של הרמב"ן למחשבת הציונות הדתית. באיגרתו הידועה אל רוטשילד, שנכתב במגמה לשתף את הנדיב בפעולה הישובית בארץ ישראל, הוא מוצא לנחוץ "בטרם אומר מבוקשי" להציע לפניו הנקודות העקריות, שעליהם מיוסדת השקפתו. הוא מצטט דברי הרמב"ן על הפסוק "לשכנו תדרשו" (דברים י"ב, ה') ומוסיף: "הרי שהזהיר לכל נמתין עד שיבוא נביא לאמור לנו עלו ודרשו את ד' וזבחו לאלקים תודה,

רק אנחנו נדרוש ונעלה כאשר לאל ידינו, ואז יזכנו וישלח לנו נביא" (כתבי הרב קאלישר, מהדורת קלויזנר, עמ' ו'). על דברים אלו הוא חוזר פעמים רבות.

בפתיחתו לספר "דרישת ציון" מדבר הרב קאלישר על "גודל הזכיה למי שדר בארץ ישראל, ורבנו הגדול הרמב"ן ז"ל מנה למצות עשה בישיבת ארץ ישראל שלא לעזבה שוממה, עיין שם. ומזה נשמע כי רוב בני ישראל אשר לא יוכלו לזכות לזה, על כל פנים יזכו במה שיעזרו להיושבים עליה, וכל שכן להרבות ישוב ארץ ישראל אשר תתן יכולה לבני ישראל ונחשב להעוזר לזה כאילו דר שם וזוכה לטוב הצפון בעולם הבא" (שם, עמ' כ"ז). למרות הנטייה להקל המשתמעת מכך, אין הוא מסיח דעת מן החובה האישית לעלות לארץ ומטעים בהמיית לב גודל הזכות וההנאה המוסרית שבמעשה זה, אף כאן מתוך הסתמכות על הרמב"ן: "וכתב רמב"ן במנין תרי"ג מצות ישיבת ארץ ישראל בכל עת ורגע שהאדם בא"י הוא מקיים מצוה זו וידוע שעיקר שכר המצוה על השמחה גדולה בה כדכתיב "תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה", אם כן צריך היושב בה להיות שמח במצותו התדירה באהבתו אותה" (שם, עמ' קל"ו). כהרמב"ן עצמו שנאה קיים נכסף גם הרב קאלישר לעלות ארצה וכתב: "מי יתן לי אבר כיונה אעופה אשכונה במקום השכינה לקיים מצות ישיבת אה"ק, אשר היא מצות עשה לרמב"ן בכל יום" (שם, עמ' שס"ז), ובמקום אחר: "רציתי למסור נפשי, כדי לקיים מצות עשה של רמב"ן" (שם, עמ' שס"ט), אך נבצר ממנו לבצע תשוקתו מחמת מחלה (ראה גם שם, עמ' ש"ע). יש להעיר, כי חלק חשוב מתורת התחיה שלו ביסס הרב קאלישר על ההשקפה בדבר שני קיבוצי הגלויות, לפי הפסוק בישעיהו "עוד אקבץ עליו לנקבציו", היינו קיבוץ אחר קיבוץ, שהראשון יהיה בהתעוררות מלמטה וישמש אתחלתא דגאולה — כל זה לפי הפירוש הנזכר ל"שיר השירים", שהרב קאלישר סבור היה, כי הוא של הרמב"ן.

הרב יהודה אלקלעי (תקנ"ח-תרל"ט), בעל התפיסה המדינית הרחבה, אינו מרבה להזכיר את הרמב"ן כחברו לדעה ועמיתו הרב קאלישר. ברם, גם הוא מצטט בכתביו את דברי הרמב"ן בס' המצוות, כי ישיבת א"י היא מצות עשה לדורות (ראה כתביו, מהדורת י. רפאל, ח"א — עמ' רמ"ד-רמ"ה; ח"ב — עמ' תנ"ז) ועומד על הטעם מפני מה לא כלל הרמב"ם מצוה זו במנין המצוות שלו. הרב אלקלעי נוקב פעמים רבות בשם רבו הרב יהודה ביבאס, רבה של קורפו, ומביא דעותיו על הגאולה והצורך בפעולה מעשית לישוב הארץ. כן מספר הוא שבנוסף על אלה שמע מפיו "עוד דברים כהנה וכהנה נוראים מאד, אשר הרעידו את לבי וברכי כשלו" (שם, ח"א, עמ' כ"ב). אולי כוונתו לרמוז על מה שידוע לנו ממקורות אחרים (ראה שם, עמ' כ"ז בהערה; וגם במאמרם של ד. בנכנשתי וח. מזרחי ב"ספונות", ב', עמ' ש"ט-ש"י"ב), שהרב ביבאס הביע דעה מקורית

ונועזת, כי היהודים צריכים לכבוש את ארץ ישראל מידי הטורקים "תחת הנהגתו של המשיח" ושעליהם "לדעת להחזיק בנשק כדי שיוכלו להגן על ארצם כשינחלו אותה". ^{אולי מותר להניח,} כי הרב ביבאס התבסס על הרמב"ן בענין כיבוש הארץ, אך הרב אלקלעי העדיף שלא לגלות אף טפח מן "הדברים הנוראים". תחת זאת הוא מתפלמס (כתביו, ח"ב, עמ' תק"ד-ה') עם אחד הרבנים בענין הגאולה הניסית והטבעית. מתנגדי ה"חברה לישוב א"י", שהרבנים קאלישר ואלקלעי פעלו במסגרתה, התאמצו להוכיח, כי ההסתמכות על הרמב"ן, שנתנה תוקף בלתי מעורער לדברים, בטעות יסודה, כיון שהרמב"ן לא הביע כלל אותם הרעיונות המיוחסים לו. המדובר בפירוש ל"שיר השירים", שאותו רב הדגיש, ובצדק, כי אינו של הרמב"ן. לדבריו יש סתירה בין האמור שם, כי הגאולה תהיה בדרך הטבע, ובין דברי הרמב"ן בפירושו לתורה (שמות י"ג, ט"ז) "שאין לאדם חלק בתורת משה רבנו עד שנאמין בכל דברינו ומקרינו שכולם נסים אין בהם טבע". לפיכך, מסכם אותו רב "בכשול עוזר נפל עוזר" ומבקש להפריך על ידי כך כל התלות בהרמב"ן. משיב לו הרב אלקלעי בדברים רבי טעם וענין: "דברי הרוצים לקרב הגאולה עפ"י דרך הטבע וע"י מלכי העמים הם מיוסדים על שכלם הישר, כי העיר ה' את רוחם והזמן הורם! וכל הדרושים והראיות הם אסמכתא בעלמא, כי אין לחכמים קבלה בדברים אלו — — ואין גם אחד ראה מה בלבו של מקום. ולא נצרכה אלא לבטל דברי האומרים בפני עמי הארץ שאסור לעסוק בענין הגאולה וישוב הארץ". אשר לעצם הענין דעתו, כי הרעיון המובע בפירוש ל"שיר השירים" (הרב אלקלעי לא הכיר את הספר) אינו סותר "שורש שהשריש הרמב"ן", כיוון שאותו רב השמיט במתכוון תחילת המאמר ש"אדם מודה בנסים הנסתרים שהם יסוד התורה כולה", כלומר, שכל המתרחש בדרך הטבע הוא בבחינת נס נסתר ו"אם חפץ בנו ה' ויתן בלב מלכי הארץ לעשות עמנו אות לטובה, הוא פלא עצום מאד ונס נסתר בדרך ארץ וכבוד, וכל ישראל יכירו וידעו, כי הוא נס ופלא מאתו יתברך — — ומי שאינו מודה בנסים נסתרים אין לו חלק בתורת משה כמ"ש הרמב"ן".

רבי נתן פרידלאנד, הדרשן והתועמלן הראשון של התנועה לישוב א"י, שנצטרף להרב קאלישר בעבודת הקדוש ונסע בשליחותו לקהילות רבות, בין היתר גם לפאריס לשם יצירת הקשר עם משפחת רוטשילד, הביע עוד בספריו הראשונים, שנדפסו לפני ספרו של הרב קאלישר, דעות קרובות לאלו של רבו ומנהיגו. בספריו הרבים הזכיר תכופות את הרמב"ן, ליקט מפירושו על התורה דבריו בשבח הארץ וסגולותיה והתעכב ביחוד על ישיבת א"י שהיא מצות עשה "ומי שיכול לעלות ברשיון הלאומים ומלכי ארצות ואינו עולה, עובר על ותמרו את פי ה' ולא אביתם לעלות — אף בזמן הזה" ("יוסף חן", פתח השער, ב'). על יסוד פירוש הרמב"ן לפסוק "ובכל ארץ אחוזתכם גאולה תתנו לארץ" (ויקרא

כ"ה, כ"ד) הוא לומד: "אכן התורה באה להזהיר לפי פירוש הרמב"ן אף אם לא תוכלו לדור באה"ק, שאתם נאחזים בשאר ארצות בעסקים גדולים ונחלות ואחזות בכל מקנה וקנין וארץ אחוזתכם היא חוץ לארץ מחוייבים אתם שגאולה תתנו לארץ ישראל" (שם), היינו חובה לקנות קרקע בארץ ישראל ולגאלה גם על מי שיושב בחו"ל. זוהי מצוות עשה. על אותו חיוב לומד הוא גם מדברי הרמב"ן בהשגותיו ל"ספר המצוות" (לא תעשה, רכ"ז) על הפסוק "והארץ לא תמכר לצמיתות", שבעזיבת הארץ בידי הנכרים — נמצא כלל עמנו עוברים בכל שעה בעשה ולא תעשה לפי שיטת הרמב"ן — רק מחמת התרשלות בדבר לפזר מעות עבורה מקוטן חשקנו לה ומיעוט חפצנו בה" (שם). גאולת הקרקע יש בה, איפוא, שני צדדים: מצות עשה ולא תעשה לפי גירסת הרמב"ן, והיא אם כן חיוב כפול ומכופל, שדוכרה הראשון של תנועת התחיה חזר והטעימו באוזני שומעיו.

את דברי הרמב"ן על הפסוק "ושממו עליה", שאין הארץ נותנת חילה לזרים מדגיש ר"נ פרידלאנד בתיאור אקטואלי שניכרים בו יפה עקבות הדרשן: "והנה נראה בעליל מכות המדינה ההיא אשר כילה ה' בה כעת במכת הארבה רצופים ובמניעות הגשמים או ריבוי הגשמים, סיבות כאלה שנה אחר שנה, ובפרט מעת שנדברו בה שבאפשרי לקנותה, כי היא שוממת וממתנת עלינו, תלמיה עליה יבכיון, לעורר רחמי שמים עלינו בזה שיקבצנו לתוכה, אז תשוב הארץ לטיבה כשנות קדם, וכל העולם על מקומן ישבו בשלום בחיי ההצלחה" ("בוצר על סלסלות" סוף).

ר"נ פרידלאנד נסע לארץ ישראל וטיפל מטעם החברה ליישוב הארץ בקניית חלקת האדמה הראשונה ליד קבר רחל. על זכות זו שנפלה בחלקו לקנות קרקע בארץ ישראל הוא מספר בהתלהבות עצומה, מברך ברכת שהחיינו ומביא דברי הרמב"ן בעקבות הראב"ע על הפסוק "ויקן את חלקת השדה" (בראשית ל"ג, י"ט) — "כל מי שיש לו חלק באה"ק יש לו חלק לעולם הבא".

גם משנתו של הרב מרדכי אליאשברג (תקע"ז — תר"ן), מאבות הציונות הדתית, זרועה רעיונות הרמב"ן. באחד ממאמריו הראשונים "העם הנבחר והארץ הנבחרת" ("הלכנו", תרל"ד) הוא משתמש בדברי הרמב"ן על מעלותיה של א"י וקדושתה ועל כך שהמצוות ניתנו בעיקר על מנת לקיימן בארץ ובונה על יסוד זה את השקפתו, שיש הזדהות גמורה ומתמדת בין העם, הארץ והתורה "כולם מחוברים ודבוקים באגודה אחת". הזדהות זו מתבטאת באורח מיוחד במינו, כי "כשהם עולים עולים הפלא ופלא למעלה ראש, וכשהם יורדים וחרבים חורבנם גם כן הפלא ופלא".

בספרו "שביל הזהב" (ווארשה, תרנ"ד), המכיל סיכום דעותיו בשאלות הלאום וישוב א"י, הוא מתעמק בהשקפת הרמב"ן על הניסים הגלויים והנסתרים. אלה האחרונים הם, לפי הגדרתו "הנהגת ה' המעוטפת בהליכות הטבע". לאורם של דברי הרמב"ן הוא מתפלמס עם "אותם המתאווים ליום ה' בנסים גלויים" ומתנגדים משום כך לישוב הארץ בדרך הטבע, אף על פי שזו מצות עשה לדעת הרמב"ן "ולא ישימו לב כי כל מצוות ה' ניתנו לישראל לעשותם בפועל ידים ודרך הטבע". לענין הגאולה העתידה מעמיד הוא את שיטת הרמב"ן מול שיטת הרד"ק, מברר ההבדלים ביניהן, אך מגיע לידי מסקנה, כי שתיהן עולות בקנה אחד. בהקשר זה הוא מזכיר את דברי הרמב"ן ב"ספר הויכוח" (כתבי הרמב"ן, מהדורת שעוועל, "ח"א, עמ' ש"ו) ומוסרם בלשונו הוא: "שיבוא משיח צדקנו אל האפיפיור ברומי — — ויאמר לו כמאמר משה לפרעה "שלח עמי" וכו' — — ובאותות ובמופתים ונפלאות יעשה ה' אתנו, לבוא לארצנו ברינה, בכוח גדול מיד ה' וביד חזקה כימי צאתנו מארץ מצרים". את הסתירה שבין חזון זה לבין דעתו של הרד"ק, שהגאולה תבוא באמצעות "מלכי הגוים" ועל פי רצונם, מתרץ הרב אליאשברג בכך, "שגם אם יבוא הגואל על דרך נסי, אנחנו לא נזיז אבר בלי הסכמת ורצון העמים והממלכות כולם לשוב לארץ אבותינו", כי ה' יעיר לבם "לטוב לישראל".

הרב אליאשברג מטעים, כי הרעיון בדבר קיבוץ הגלויות, שיבא בשני שלבים, שהכל מצביעים על מקורו בפירוש ל"שיר השירים" מצוי גם ב"ספר הויכוח" של הרמב"ן (שם, עמ' שי"ד. וראה "שיבת ציון" להרא"י סלוצקי, ח"ב עמ' 12-13) ואולי זו אחת הסיבות שייחסו הפירוש הנזכר להרמב"ן. מכל מקום סבר אף הרמב"ן, כי יהא קיבוץ אחר קיבוץ ואם כן ראשית הגאולה תהיה בדרך הטבע "והעת דוחקת להשתדל בדבר" — מסכם הרב אליאשברג. מעניינת התשובה שהשיב לשואלים ("שיבת ציון", א', עמ' 29) אם הצעירים החיים בארץ וניזונים מכספי החלוקה יוצאים ידי חובת קיומה של מצות ישוב א"י: "הדבר מבואר בספר המצוות לרמב"ן, מצוה ד' בנוספות, כי זו היא דוקא ישיבת קרקע, חרישה וזריעה ובנין, וזו היא המצוה העיקרית, נמצא שאחינו היושבים מכבר באה"ק לא יצאו רק מצות ריצוי אבניה, אבל לא לחונן עפרה. ואם כן כל יראי אלהים מחוייבים ע"פ דין תורה לתמוך ולקחת חלק במצות ישוב ארץ ישראל". לא ייפלא, איפוא, אם עשה כל שביכולתו לעידוד ההתיישבות החדשה בארץ ונטה ללא פקפוק להתיר העבודה בשביעית. עקב כך נסחף לתוך מלחמה כבדה (תרמ"ח) והיה מטרה להתקפות קשות. הוא עצמו שאף להתיישב בארץ כפועל חקלאי ("שומר קישואים") ו"ללמוד תורת ארץ ישראל בארץ ישראל", אף קבע מועד עלייתו לשנת תרמ"ח, אך לא זכה.

אחד הראשונים, שנענו לקריאת הרב קאלישר היה רבי מרדכי גימפל יפה (תק"פ-תרנ"ב), רבה של רוז'ינו (ראה כתבי הרב קאלישר, עמ' רמ"ח ושמ"ה). הרב יפה מונה במאמרו "בשם אלהינו נדגול" ("שיבת ציון", ח"ב, עמ' 14-16) את מייסדי הישוב היהודי בדורות האחרונים ומתחיל ברכי חיים מוולוז'ין, הישיבה אשר בה למד ומאירת ההתעוררות שבה לחיבת ציון הושפע. מקור אחר אשר מימיו שתה, אך שמו לא הזכיר באותו הקשר במפורש, היה הרמב"ן. כתבי הרמב"ן היו לחם חוקו. הוא כתב ביאורים וחידושים על פירוש הרמב"ן לתורה בשם "תכלת מרדכי" (נדפס בירושלים הרבה לאחר פטירתו) וכל המעיין בהערותיו הקצרות עומד על מידת דביקותו בפירושי הרמב"ן ובדעותיו ועד כמה היו לו לעיניים. אם כי לא פירש בשמו, כאמור, במאמרו הנזכר, הנותן ביטוי ממצה למחשבותיו ורגשותיו לגבי א"י ובניינה, מבצבצים רעיונותיו של הרמב"ן מן השורות כאמתות ודאיות שאין צורך אפילו להזכיר שם אומרן. הזנחת ארץ הקודש מצד היהודים היא חטא חמור "כי לא נחשב עון זה בעיני השי"ת כפרט אחד רק כענין הכולל כל התורה והמצוות כולן". אף על פי שלא יצאנו ידי חובתנו כלפי הארץ היא שמרה לנו אמונים "הארץ שוממה תחת כל יושביה זולתנו, וכי יעבדוה זרים לא תתן חילה להם, כמ"ש "ושממו עליה אויביכם", והיא מחכה להעניקנו דבש מסלעיה ותשפיע חלבה להשביע מטובה". אף הוא, כרבו הגדול, הגשים משאת נפשו ועלה לארץ ישראל והרי דבריו בצוואתו: "רוב ימי ושנותי חלפו בתוהו בחיי שעה, נמכרתי לעבודת אב"ד לעבוד עבודת משא הציבור ואת עצמי לא תיקנתי — ורק בחסדי ד' ית"ש בזכות אבותי הקדושים אשר בארץ המה היו בעוזרי לעת זקנותי לחזק לבבי לברוח מתוך ההפכה ולנוח לשבת בחצרות ה' בארץ הקדושה".

אישיות תורנית דגולה אחרת, שעודדה את הרב קאלישר להתמיד במאמציו למען ישוב ארץ ישראל היה הרב ישראל יהושע טרונק מקוטנה (תקפ"א-תרנ"ג; ראה מכתבו להרב קאלישר, כתבים, עמ' כ"א, ומכתבו ב"שיבת ציון", ח"א, עמ' 18). פסק הלכה שלו על העליה לארץ ישראל אם היא מצוה או לא אנו מוצאים בתשובתו לרבי חיים ישראל מפילוב, נכדו של רבי מנחם מנדל מקוצק: "אומנם גם לפי דעת הרמב"ן שחשב זאת למצות עשה, מכ"מ בעיקר המצוה אינו אלא הירושה והישיבה כאדם העושה בתוך שלו לכבוש א"י שתהיה תחת ירושתנו לא על ביאה ריקנית של עתה — — ואין ספק שהיא מצוה גדולה, כי הקיבוץ הוא אתחלתא דגאולה — — ובפרט עתה שראינו התשוקה הגדולה הן באנשים פחותי ערך, הן בבינונים, הן בישרים בלבותם, קרוב לוודאי שנתנוצץ רוח הגאולה" ("ישועות מלכו", שו"ת יורה דעה, סי' ס"ו). כאן אבחנו ברורה בין עליה וישיבה בארץ לבין עבודה פרודוקטיבית בה. ואכן סייע לחתנו רבי חיים אלעזר וואקס (בעל ספר "נפש חיה") בקניית קרקע בכפר חטין ליד

טבריה בה ניטעו 600 עצי אתרוגים. ניהל תעמולה ערה לטובת אתרוגי א"י ופעל להחדרת התודעה של התיישבות חקלאית אצל אנשי הישוב הישן, שחיו על החלוקה. בתרמ"ו ביקר עם חתנו בארץ. נימנה עם הרבנים שהוציאו בתרמ"ח ¹²³⁴⁵⁶⁷ההיתר הראשון לעבד השדות והמטעים בשנת השמיטה (תרמ"ט) "להצלת נפשות והצלת ישוב הארץ".

האדמו"ר מפילוב (ת"ר-תרס"ו), שאליו נועדה התשובה הנזכרת של הרב טרונק, היה קרוב אליו בדעותיו. ספרו "שלום ירושלים", ששנים רבות סבב מאיש לאיש בכתב יד ויצא לאור רק לאחר פטירתו, היה מוקדש ל"חיבת ומצות ישיבת ארצנו הקדושה בזמן הזה". בספרו הוא מרבה לדבר על העליה לא"י ועומד על כל האספקטים ההלכתיים שלה. הוא מדגיש, כי לדעת הרמב"ן רכישת נחלה בא"י היא מצות עשה ולא תעשה כאחד. "וירשתם אותה וישבתם בה" — מצות עשה, "והארץ לא תימכר לצמיתות" — מצות לא תעשה (ר"נ פרידלאנד, הסובר כמותו מבסס, כזכור, את מצות עשה על הפסוק "גאולה תתנו לארץ"). מן הרמב"ן לומד הוא גם על הצורך באחדות ישראל בארץ הקודש: "להרמב"ן ז"ל במצות ישיבת א"י הוא משום כיבוש, בודאי צריך כל אחד לכלול את עצמו עם כללות ישראל שיהיה ככיבוש רבים, דכיבוש יחיד אינו מצוה". הוא שיתף פעולה עם חובבי ציון, הטיף לחסידיו לעלות לארץ ישראל וכיוזמתו נוסדה "אגודת האלף" במטרה להקים בארץ ישוב עברי לאלף חסידים.

בהלכות ישיבת ארץ ישראל עסק גם דודו של האדמו"ר מפילוב, רבי אברהם מסוכאטשוב (תקצ"ט-תר"ע), חתנו של הקוצקאי, בספר השו"ת החשוב שלו "אבני נזר". הוא מתעכב על דברי הרמב"ן, כי א"י לא נמסרה לשלטונו של שלית, אלא הקב"ה בכבודו ובעצמו מושל עליה ואם כן עצם הישיבה בה "במקום מקודש וקדוש לשכינה זה אף קודם כיבוש ישראל". אולם "עיקר המצוה בתכלית השלמות היא להיושבים בא"י ומתפרנסים מהשפע שמא"י. מעתה נדע כמה גדולה המצוה לקנות שדות בא"י ויוכלו להתפרנס מרווח שירותיו בא"י, בזה יקיימו המצוה בשלמות" ("אבני נזר", ח"ב, סי' תנ"ד). ולצדיק מפילוב הוא כותב: "ובלי נדר אראה גם אני להיות מן הקונה נחלה (בא"י) אך לא אדע עוד הדרך איך ומה" (שם, סי' תנ"ה). מפתיעים ומפליאים דבריו על השבועה, שכל המפרשים דברי הרמב"ן על מצות כיבוש מצאו עצמם כבולים על ידה. אותה שבועה, שהיו ישראל מושבעים ועומדים שלא יעלו בחומה, כלומר לא ישחררו הארץ בכוח הזרוע ויצפו להסכמת העמים שיחזירוה לידם, לא נראתה כלל בעיני האדמו"ר מסוכאטשוב. וזה לשונו: "עיקר שבועה זו לא ידענו מה טיבה, כי שבועה היא כשהאדם נשבע. ועיין במשפטי החרם לרמב"ן הנדפס בסוף שו"ת הרשב"א המיוחסת להרמב"ן. ומשה רבנו ע"ה כשהשביע את ישראל קיבלו ישראל עליהן את השבועה כמו שפירש רש"י בפ"י התורה בפסוק "אלה דברי